एकादशः पाठः
स्वर्णहंस-स्वर्णपक्षिराजकथा

(काकोलूकीयतन्त्रत:)

पाठ-परिचयः अयं पाठः पं. विष्णुशर्मविरचितस्य पञ्चतन्त्रस्य काकोलूकीयतन्त्राद् उद्धृतोऽस्ति। तन्त्रेऽस्मिन् एका मुख्या कथा सप्तदश उपकथाश्च वर्णिताः सन्ति। अत्र स्वर्णमयानां हंसानां सौवर्णवृहत्पक्षिणः चित्ररथनाम्नः नृपस्य च कथा प्रस्तुताऽस्ति। कदाचिद् एकः ब्राह्मणः एकस्मै सर्पाय प्रतिदिनं दुग्धं ददाति, तस्मात् सर्पाद् एकैकं दीनारं गृह्णाति। एकदा क्षीरं नयनाय पुत्रं निरूप्य सः ग्रामान्तरम् अगच्छत्। पुत्रः क्षीरं दत्त्वा दीनारं प्राप्नोति। तदा सः चिन्तितवान् - एनं सर्पं हत्वा सर्वमेकवारं ग्रहीष्यामि। तेन सः सर्पो हतः। द्वितीयदिने तस्य पिता समायातः, सर्पस्य विनाशकारणं श्रुत्वा पुत्रमेव सः पुत्रमेव निन्दितवान्। अस्मिन् एवावसरे सः ब्राह्मणः पुरुषेभ्यः इमां स्वर्णहंस-स्वर्णपक्षिराजकथां श्रावितवान्।

अस्ति कस्मिंश्चदधिष्ठाने चित्ररथो नाम राजा। तस्य योधैः सुरक्ष्यमाणं पद्मसरो नाम सरस्तिष्ठति। तत्र च प्रभूता जाम्बूनदमया हंसास्तिष्ठन्ति। षण्मासे-षण्मासे पिच्छमेकैकं परित्यजन्ति।

अथ तत्र सरसि सौवर्णो बृहत्पक्षी समायातः। तैश्चोक्तः -अस्माकं मध्ये त्वया न वस्तव्यम्। येन कारणेनास्माभिः षण्मासान्ते पिच्छैकदानं कृत्वा गृहीतमेतत्सरः। एवञ्च किं बहुना, परस्परं द्वैधमुत्पन्नम्। स च राज्ञः शरणं गतोऽब्रवीत्-'देव! एते पक्षिण एवं वदन्ति, यद्-'अस्माकं राजा किं करिष्यति।' न कस्याऽप्यावासं दद्मः।' मया चोक्तं-'न शोभनं युष्माभिरभिहितम्। अहं गत्वा राज्ञे निवेदयिष्यामि। एवं स्थिते देवः प्रमाणम्।

व्याख्या- कस्मिंश्चित् = एकस्मिन्। अधिष्ठाने = नगरे। चित्ररथो नाम = एतन्नामकः। राजा = नृपः। अस्ति = राज्यं करोति स्म इत्यर्थः। तस्य = चित्ररथस्य। योधैः = भटैः, सैनिकैः वा। सुरक्ष्यमाणम् = विघ्नैः त्रायमाणम्। पद्मसरो नाम = एतदभिधानम्। सरः = जलाशयः। तिष्ठति = विद्यते। तत्र च = तडागे। प्रभूताः = बहवः। जाम्बूनदमयाः = स्वर्णमयाः। हंसाः = मरालाः, पक्षिविशेषाः। तिष्ठन्ति = निवसन्ति स्म। षण्मासे-षण्मासे = प्रत्येकं षष्ठे मासे। एकैकम् = एकम् एकम्। पिच्छम् = स्वर्णपक्षम्। परित्यजन्ति = पातयन्ति।

अथ = तदनन्तरम्। तत्र = तस्मिन्। सरसि = तडागे। सौवर्णः = स्वर्णमयः। वृहत्पक्षी = विशालकायः खगः। समायातः = आगतवान्। तैः = हंसैः। च। उक्तः = कथितः। अस्माकं मध्ये = हंसानां समीपे अर्थाद् अस्मिन् तडागे। त्वया = भवता। न वस्तव्यम् = निवासो न कर्त्तव्यः। येन कारणेन = येन हेतुना। अस्माभिः = हंसैः। षण्मासान्ते = षण्मासावधेः पश्चात्। पिच्छैकदानम् = पक्षैकार्पणम्। कृत्वा = विधाय। एतत्सरः = इदं सरः। गृहीतम् = शुल्केन प्राप्तम्। एवञ्च = इत्थम्। किं बहुना = अतिशयेन कथनेन किम्। परस्परम् = मिथः। द्वैधम् = विरोधः। उत्पन्नम् = जातम्। स च = वृहत्पक्षी च। राज्ञः = नृपस्य। शरणम् = आश्रयम्। गतः = यातः। अब्रवीत् = अकथयत्। देव ! = स्वामिन्। एते पक्षिणः = अमी खगाः। एवम् = इत्थम्। वदन्ति = कथयन्ति। यत्। अस्माकम् = नः, हंसानां वा इत्यर्थः। राजा = नृपः। किम् = कथम्। करिष्यति = विधास्यति।। कस्याऽपि = कस्मै अपि। आवासम् = निवासस्थानम्। न दद्मः = न यच्छामः। मया च = वृहत्खगेन। उक्तम् = कथितम्। युष्माभिः = भवद्भिः। शोभनम् = समीचीनम्। न = नहि। अभिहितम् = कथितम्। अहम् = वृहत्पक्षी। गत्वा = यात्वा। राज्ञे = नृपाय। निवेदयिष्यामि = कथयिष्यामि। एवं = इत्थम्। स्थिते = दशायाम्। देवः = भवान्। प्रमाणम् = निर्णेता।

समासः- वृहत्पक्षी = वृहत् चाऽसौ पक्षी (कर्मधारयः)। षण्मासे = षष्ठः मासः षण्मासः तस्मिन्, वृत्तिविषये सङ्ख्यावाचकशब्दस्य पूरणार्थत्वम्।

सन्धि-विच्छेदः - सरस्तिष्ठति = सरः+तिष्ठति (सत्वसन्धिः)। एवञ्च = एवम्+च (अनुस्वारपरसवर्णः)। एकैकम् = एक+एकम् (वृद्धिः)। चोक्तम् = च+उक्तम् (गुणः)। पद्मसरो नाम = पद्मसरः+नाम (उत्वसन्धिः)। कारणेनाऽस्माभिः = कारणेन + अस्माभिः (दीर्घः)।

प्रकृति-प्रत्ययौ-अधिष्ठाने = अधि+स्था+ल्युट् (ङि)। सुरक्ष्यमाणम् = सु+रक्ष्+यक्+शानच्। जाम्बूनदमयाः = जाम्बूनद+मयट् (जस्)। सौवर्णः = सुवर्ण+अण्॥ वस्तव्यम् = वस्+तव्यत्। समायातः = सम्+आ+या+क्त। उक्तः = वच्+क्त। अभिहितम् = अभि+धा+क्त। उत्पन्नम् = उद्+पद्+क्त। शरणम् = शॄ+ल्युट्। द्वैधम् = द्विधा+अण्। प्रमाणम् = प्र+मा+ल्युट्।

ततो राजा भृत्यानब्रवीत्-'भो भो! गच्छत। सर्वान् पक्षिणः गतासून् कृत्वा शीघ्रमानयत।' राजादेशानन्तरमेव प्रचेलुस्ते।

अथ लगुडहस्तान्राजपुरुषान् दृष्ट्वा तत्र एकेन पक्षिणा वृद्धेनोक्तम्-'भोः स्वजनाः। न शोभनमापतितम्। ततः सर्वैः एकमतीभूय शीघ्रमुत्पतितव्यम्। तैश्च तथाऽनुष्ठितम्।

व्याख्या-ततः = तदनन्तरम्। राजा = नृपतिः। भृत्यान् = सेवकान्। अब्रवीत् = उक्तवान्। भो भोः = रे रे। गच्छत = व्रजत। सर्वान् = सकलान् पक्षिणः = खगान्, हंसान् इत्यर्थः। गतासून् = प्राणरहितान्। कृत्वा = विधाय। शीघ्रम् = त्वरितम्। आनयत = आहरत। ते = भटाः। राजादेशानन्तरम् एव = नृपस्य आज्ञां प्राप्य। प्रचेलुः = प्रस्थिताः।

अथ = तदनन्तरम्। लगुडहस्तान् = दण्डकरान्, दण्डः करे येषां ते दण्डकराः तान् इति। पुरुषान् = सैनिकान्। दृष्ट्वा = विलोक्य। तत्र = तेषु। एकेन = एकसंख्यकेन। वृद्धेन = वार्धक्यसहितेन। पक्षिणा = खगेन, हंसेन वा इत्यर्थः। उक्तम् = कथितम्। भोः स्वजनाः = रे बान्धवाः। न शोभनम् = अशुभम्। आपतितम् = जातम्। ततः = वृद्धहंसस्य कथनानन्तरम्। सर्वैः = सकलैः। एकमतीभूय = एकमतमवलम्ब्य। शीघ्रम् = त्वरितम्। उत्पतितव्यम् = उड्डयनीयम्। तैः च = हंसैश्च। तथा = तेन प्रकारेण एकमतीभूय। अनुष्ठितम् = उत्पतितम्।

समासः - गतासून् = गताः असवः येषां ते गतासवः तान् (बहुव्रीहिः)। लगुडहस्तान् = लगुडं हस्ते येषां ते लगुडहस्ताः तान् (बहुव्रीहिः)। राजपुरुषान् = राज्ञः पुरुषान् (षष्ठी-तत्पुरुषः)। स्वजनाः = स्वस्य जनाः (षष्ठी-तत्पुरुषः)।

सन्धि-विच्छेदः - प्रचेलुस्ते = प्रचेलुः+ते (सत्वसंधिः)। राजादेशान्तरम् = राज+आदेश+अनन्तरम् (दीर्घः)। वृद्धेनोक्तम् = वृद्धेन+उक्तम्। सर्वैरेकमतीभूय = सर्वैः+एकमतीभूय (रुत्वसन्धिः)। तैश्च = तैः+च (सत्वश्चुत्वे)। तथाऽनुष्ठितम् = तथा+अनुष्ठितम् (दीर्घः)।

प्रकृति-प्रत्ययौ- कृत्वा = कृ+क्त्वा। दृष्ट्वा = दृश्+क्त्वा। उक्तम् = वच्+क्त। वृद्धेन = वृध्+ क्त(टा)। आपतितम् = आङ्+पत्+क्त। उत्पतितव्यम् = उद्+पत्+तव्यत्। तथा = तद्+थाल्। अनुष्ठितम् = अनु+स्था+क्त। **अत एव उच्यते-**

> **भूतान् यो नाऽनुगृह्णाति ह्यात्मनः शरणागतान्।**
> **भूताऽर्थास्तस्य नश्यन्ति, हंसाः पद्मवने यथा।**

प्रसङ्गः - 'सहसा विदधीत न क्रियाम्' इति समर्थयन् कथाकारः प्राह-आत्मनः शरणागताः प्राणिनः रक्षणीयाः।

पदच्छेदः - भूतान् यः न अनुगृह्णाति, हि आत्मनः शरणागतान्। भूता+अर्थाः तस्य नश्यन्ति, हंसाः पद्मवने यथा।

अन्वयः - यः आत्मनः शरणागतान् भूतान् न अनुगृह्णाति, तस्य भूताऽर्थाः पद्मवने हंसा यथा नश्यन्ति हि।

व्याख्या- यः = जनः। आत्मनः = स्वस्य। शरणागतान् = आश्रयप्राप्तान्। भूतान् = प्राणिनः। न अनुगृह्णाति = न दयते। तस्य = पूर्वोक्तस्य जनस्य। भूताऽर्थाः = निश्चितार्थाः। पद्मवने = पद्मसरोवरे हंसा यथा = मराला इव। नश्यन्ति हि = नाशं प्राप्नुवन्त्येव।

व्याकरणम्- शरणागतान् = शरणम् आगतान् (द्वितीया-तत्पुरुषः)। भूताऽर्थाः = भूताश्च ते अर्थाः (कर्मधारयः)। पद्मवने = पद्मानां वने (षष्ठी-तत्पुरुषः)। नानुगृह्णाति = न+अनुगृह्णाति (दीर्घः)। ह्यात्मनः=हि+आत्मनः (यण्-संधिः)। अर्थास्तस्य = अर्थाः + तस्य (सत्वसंधिः)। शरणागतान् = शरण+आगतान् (दीर्घः)। भूतान् = भू+क्त (शस्)। शरणम् = शॄ+ल्युट्। आगतान् = आ+गम्+क्त(शप्)।

सरलार्थः - योः जनः स्वस्य शरणागतान् प्राणिनः न दयते, तस्य सिद्धानि अपि कार्याणि विनाशं प्राप्नुवन्ति यथा नृपः स्वर्णहंसान् न रक्षितवान्। तेन हंसाः पद्मसरः परित्यज्य अन्यत्र गताः, सुवर्णपक्षस्य यत्प्रापणं भवति स्म, तदपि

विनष्टम्।

छन्दः – अनुष्टुप्–वृत्तम्।

अभ्यास–प्रश्नाः

बहुविकल्पात्मकप्रश्नाः

१. 'स्वर्णहंसकथा' पञ्चतन्त्रस्य कस्मात् तन्त्रतः उद्धृता?

(अ) मित्रभेदतः (ब) अपरीक्षितकारकात्

(स) काकोलूकीयात् (द) लब्धप्रणाशतः

२. राज्ञः नाम आसीत्–

(अ) चित्ररथः (ब) स्वर्णहंसः

(स) देवव्रतः (द) देवदत्तः

३. पद्मसरो नाम आसीत्–

(अ) नृपस्य (ब) हंसस्य

(स) तडागस्य (द) नगरस्य

४. स्वर्णहंसाः पिच्छमेकैकं परित्यजन्ति स्म–

(अ) षण्मासे (ब) पञ्चमासे

(स) सप्तमासे (द) अष्टमासे

५. 'एकैकम्' इत्यत्र सन्धिरस्ति–

(अ) गुणः (ब) यण्

(स) अयादिः (द) वृद्धिः

६. राजादेशानन्तरमेव प्रचेलुः

(अ) स्वर्णहंसाः (ब) सैनिकाः

(स) वृहत्पक्षी (द) पौराः

७. 'शरणम्' इत्यत्र प्रत्ययः अस्तिः

(अ) क्त (ब) तृच्

(स) ल्युट् (द) अनीयर्

८. 'भो भो ! गच्छत।' केन उक्तम्?

(अ) नृपेण (ब) वृहत्पक्षिणा

(स) स्वर्णहंसैः (द) ईश्वरेण

अतिलघूत्तरात्मकप्रश्नाः

१. लगुडहस्ताः के आसन्?

२. 'एवं स्थिते देवः प्रमाणम्' इति केन उक्तम्?

३. वृहत्पक्षी कीदृश आसीत्?

४. केषां मध्ये द्वैधम् उत्पन्नम्?

५. 'जाम्बूनदमयाः' इत्यस्य कोऽर्थः?

६. वृद्धेन पक्षिणा किम् उक्तम्?
७. कस्य भूतार्था: नश्यन्ति?
८. 'चोक्तम्' इत्यस्य क: सन्धिविच्छेद:?

लघूत्तरात्मकप्रश्ना:

१. पद्मसर: कीदृशम् आसीत्?
२. स्वर्णहंसा: वृहत्पक्षिणं किम् उक्तवन्त:?
३. वृहत्पक्षी राज्ञ: शरणं गत्वा किम् अब्रवीत्?
४. राजपुरुषान् दृष्ट्वा वृद्धपक्षिणा किम् उक्तम्?
५. राजा भृत्यान् किम् अब्रवीत्?

निबन्धात्मक-प्रश्न:

१. 'स्वर्णहंसकथा' सरलसंस्कृतगिरा लेख्या।

बहुविकल्पात्मकप्रश्नानाम् उत्तरमाला

१. स	२. अ	३. स	४. अ
५. द६. ब	७. स	८. अ	